

УДК 347.958

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.15>

Нестерцова-Собакарь О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0712-4076

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД РУСІ

FEATURES OF INDIVIDUALS' PARTICIPATION IN CIVIL PROCEDURE ON UKRAINIANS LANDS IN RUS TIMES

У дослідженні висвітлено правове становище різних верств населення Русі, вплив такого становища на можливості участі в цивільних справах в різних тогочасних судових інстанціях. У статті розглядається феодальне станове суспільство Русі, вказується на поділ населення на вільних, напіввільних і невільних людей. Серед вільних найвище становище в суспільстві займали феодали, серед яких вирізнялися князі та їх військова еліта (фактично, майже усі феодали і були тогочасними «професійними» військовими). Висвітлюються особливості судоустрою доби феодализму, вплив на нього релігії та церкви. Особливої уваги приділяється церковному суду, визначається, які верстви населення брали участь у цивільних справах в такому суді, також визначається, хто мав права участі у судах громади, князівських судах та судах феодалів.

Розглядається вплив правового та соціального статусу особи на права особи бути іншим учасником цивільної справи. Також наголошується на відсутності у деяких верств населення можливості бути учасником судової справи (наприклад челяді та холопів). Висвітлюється правовий статус жінок у суспільстві Русі та їх права на участь в цивільних справах. Підсумовується, що особливості участі особи в цивільному процесі за часів Русі залежало від багатьох факторів, головним із яких була приналежність до певної верстви населення. Це визначалося специфікою станового нерівноправного феодального суспільства, де люди ділилися на привілейовані та непривілейовані верстви населення. Найбільшими правами володіли так звані феодали, серед них на вершині заходилися князі та військова еліта, місцеві аристократи-феодали. Напівзалежні верстви, як от закупи і рядовичі, мали обмежену правосуб'єктність, що стосувалося й участі в цивільних справах. Деякі верстви населення, які мали статус рабів, челядь і холопи, не мали прав брати участь у судовому цивільному процесі у вигляді сторони, оскільки вони не володіли суб'єктністю щодо майнових правовідносин, а багато джерел вказують, що їх часто розглядали як майно.

Ключові слова: Руська Правда, закупи, смерди, церковний суд, челядь, статус жінки.

The study deals with highlighting the legal status of different sections of the population of Rus, the impact of such a situation on the possibility of participation in civil cases in various courts of that time. The article examines the feudal state society of Rus, indicates the division of the population into free, semi-free and unfree people. Among the free, the highest position in society was occupied by the feudal lords, among whom the princes and their military elite stood out (in fact, almost all the feudal lords were “professional” soldiers at the time). Features of the judicial system of the age of feudalism, the influence of religion and the church on it are highlighted. Special attention is paid to the church court, it is determined which sections of the population took part in civil cases in such a court, it is also determined who had the right to participate in community courts, princely courts and feudal courts. The impact of a person's legal and social status on a person's rights to be another participant in a civil case is considered. Attention is also focused on the lack of opportunity for some sections of the population to be a participant in a court case (for example, servants). The legal status of women in Rus society and their right to participate in civil affairs are highlighted. It is concluded that the specifics of a person's participation in a civil process during the time of Rus depended on many factors, the main one of which was belonging to a certain stratum of the population. This was determined by the specifics of the status unequal feudal society, where people were divided into privileged and non-privileged strata of the population. The so-called feudal lords possessed the greatest rights, among them the princes and the military elite, local aristocrats-feudal lords, were at the top.

Key words: *Ruska Pravda, zakupy, smerdy, church court, servants. status of women.*

Постановка проблеми. Нині в Україні діє наша Конституція, яка визначає рівність громадян, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а також громадяни мають рівні кон-

ституційні права і свободи та є рівними перед законом. Також в Конституції записана, з першого погляду, зрозуміла і «звичайна» норма, відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками

раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Але так було в історичній ретроспективі не завжди. Першим Конституційним актом, який проголосував рівність громадян між собою на території України, стала Конституція УНР, або Статут про державний устрій, права і вільності УНР, яка була прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 року, в останній день існування Центральної Ради. До цього часу існував становий поділ у тих державних системах, які існували на землях сучасної України. І стани мали суттєві відмінності у своєму правовому становищі, в тому числі це стосувалося й становища особи в якості учасника цивільного процесу. Тому окреслена проблематика має бути висвітлена, в тому числі задля розуміння важливості такого загального надбання, як рівність прав людей та рівність усіх перед законом.

Стан опрацювання. До наукового доробку з проблематики особливостей правового статусу учасників цивільного процесу в Україні, коли існували станові суспільства здійснили внесок дослідники: С. Крушинський, Р. Марчук, В. Тімашов та інші.

Метою статті є на основі історичних правових джерел та наукової літератури встановити, як станова приналежність або приналежність до певної верстви населення могла впливати на правовий статус особи в якості учасника цивільного процесу.

Вклад основного матеріалу. Перед тим, як розглянути особливості правового статусу учасників цивільного процесу в різні історико-правові періоди на українських землях, необхідно розглянути питання класифікації таких учасників. В Цивільному процесуальному кодексі ст. 42 у справах позовного провадження учасниками є сторони і треті особи; при розгляді вимог у наказному провадженні учасниками справи є заявник та боржник; у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Ст. 65 наводиться перелік інших учасників судового процесу, окрім учасників справи та їхніх представників: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст [12]. Інші учасники справи відрізняються тим, що не мають юридичної заінтересованості у результаті процесу.

Дослідники вважають, що перелік інших учасників, що наведений ст. 65 ЦПК не є вичерпним. Наприклад, В. Кравчук а О. Угриновська до учасників процесу ще долучає лікарів, педагогів. Загалом інших учасників процесу класифікують як: 1) особи, що здійснюють організаційно-тех-

нічне забезпечення цивільного процесу (секретар судового засідання, судовий розпорядник); 2) особи, які сприяють розгляду і вирішенню цивільної справи по суті (свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка надає правову допомогу). А, наприклад, С. Бичкова та Ю. Білоусов класифікують на осіб, участь яких є обов'язковою та осіб, які залучаються до справи за потребою [8].

Серед критеріїв віднесення будь-якого до учасників цивільного процесу, що беруть участь у справі, на думку М. Вікута, І. Зайцева та інших є згадана вже зацікавленість у справі, яка полягає в тому, що особи, які беруть участь у справі, є учасниками спірних матеріально-правових відносин або захищають у процесі права чи інтереси інших осіб, державні чи громадські інтереси. Серед спільних ознак та рис осіб, які беруть участь у справі, виділяються наступні: 1) вони юридично зацікавлені в кінцевому результаті цивільної справи; 2) мета їхньої участі у процесі – захист прав та охоронюваних законом інтересів; 3) своїми процесуальними діями вони можуть впливати на хід цивільного процесу [9, с. 111–113].

Отже, варто через призму історико-правових особливостей функціонування різних державних і правових систем, які діяли на території України, розглянути характерні риси правового статусу таких учасників цивільного процесу: осіб, які беруть участь у справі та інших учасників судового процесу.

Розпочнемо ми розглядати названі особливості з історії цивільного процесу за часів Русі (зауважимо, що Київська Русь є так званим «кабінетним терміном», який вигадали російські історіографи для виокремлення і підкреслення переходу державної історії слов'ян з Київської Русі до «Русі Московської», але історично Русь була одна, і називаючи Русь, на території слов'янських князівств автоматично і апіорі розуміли Київ і відповідне федеративне об'єднання князівств). Для того, щоб краще зрозуміти особливості правового статусу тогочасних учасників цивільного процесу, варто висвітлити деякі особливості феодального устрою держави і суспільства і загальний рівень розвитку судочинства.

Не буде новиною, що за часів Русі відбулося становлення на наших землях феодальних відносин, які і визначали на багато століть вперед характер суспільних відносин, специфіку судоустрою, правового становища різних верств населення. За часів феодалізму головним критерієм, який був детермінантом ролі людини у суспільстві, феодальній ієрархії, була наявність або відсутність земельної власності. Права людини багато в чому залежали від кількості такої землі, кількості проживаючих на ній залежних осіб а також на кількості васалів, які присягнули на вірність своєму сюзерену (влас-

нику землі). Також становище людини могло залежати від роду занять чи місця проживання (наприклад, жителі міст, відповідно у містах які займалися купецтвом або ремісництвом тощо).

За такою феодальною системою можна виділити дві основні групи: це феодалі і феодально-залежне населення (яке можна було ще поділити на декілька підгруп. Деякі дослідники розділяють населення Русі на три основні категорії: вільні, напіввільні та невільні, й серед кожної з них існувала внутрішня градація [6, с. 106]. Ми з подібною класифікацією дещо не погоджуємося, оскільки занадто велика різниця існувала між вільними селянами та феодалами-землевласниками, й основними двома категоріями необхідно називати привілейовану верству і непривілейовані верстви населення. Також величезний вплив на судоустрій та судочинство мала церква і християнська релігія.

Якщо коротко описувати соціальну ієрархію, то на вершині знаходились феодалі-землевласники. Вони відповідно мали й найвищий правовий статус на Русі. Серед феодалів слід виділити князів, серед яких вищим був князь Київський, далі йшли місцеві князі та військова еліта, яка за свою службу також ставала феодалами-землевласниками. У системі відносин сюзеренітету-васалітету феодалі передавали дрібнішим феодалам частину своїх земель в умовне володіння як винагорода за їхню службу, на найнижчому серед феодалів щаблі були рядові князівські дружинники (аналог європейських середньовічних «однощитових» лицарів, які були знатного походження, але не мали в підпорядкуванні інших феодалів у вигляді васалів). З часом місцева знать та військова еліта почали становити одну найвищу привілейовану групу – бояр. Також великими феодалами виступали церква та монастирі [6, с. 106].

Важливою та великою частиною тогочасного суспільства Русі складали жителі міст. Хоча вони й не були власниками земельних наділів і не працювали на, мали важливе значення в житті Русі. Серед знаті вирізнялися заможні торговці, середнє становище займали ремісники і торговці, так звана чернь була найнижчим прошарком міського населення.

Серед вільних людей основною масою населення були селяни смерди, про яких у письмових джерелах майже не згадується, але можна сказати, що вони могли володіти худобою, відповідно мали правосуб'єктність, в тому числі й цивільно-правову [3, с. 98–99; 1, с. 301]. З часом смерди поступово ставали все більше феодально залежним населенням, яке здебільшого проживало на князівському домені, оскільки в Руській правді йшла мова про повернення у разі смерті смерда і відсутності синів усіх земель до князя (ст. 90 Руської Правди, просторової редакції) [2]. Також існували вільні селяни-общинники, які згадувалися як «люди»,

вони працювали на своїй общинній землі і сплачували данину, а з часом ставали все більше феодально-залежним населенням.

Холопи і челядь знаходилися на дні соціального становища та мали найнижчий правовий статус. Фактично це були раби. Тимчасовим напіввільним населенням були так звані рядовичі, серед яких існували так звані закупи. Саме серед названих груп можна вирізнити найбільші особливості щодо статусу учасника цивільного процесу через подібне їх становище в феодальному станово-ієрархічному суспільстві Русі.

Також зауважимо, що і система судоустрою суттєво відрізнялася від тієї, що існує в сучасних умовах, і на неї впливала феодальна система устрою держави і суспільства. Також суттєвий вплив на судоустрій мала релігія, християнська церква, до відомства якої входило багато питань щодо цивільних справ. Дві головні особливості полягали в тому, що суд не був відокремлений від адміністрації, тобто судові функції виконували або князівські чиновники, або феодалі в межах власного домену, окремих посадовців, які виконували б суто судові функції, не існувало. Також не було відокремлення між кримінальним та цивільним процесом, відповідно одні джерела права регулювали відносини щодо кримінальних правопорушень та цивільні спори Суд поділявся на світський та церковний, і в цьому полягала головна особливість впливу релігії на судоустрій.

На Русі основними судами були суд князівський (скажемо так, «державний», тобто справлявся або князем або його чиновниками), церковний, вотчинний (суд інших феодалів в межах домену) та громадський або вервний (тут могли брати участь в якості учасників цивільної справи лише вільні люди, селяни в межах власної громади). Здебільшого вервні суди розглядали дрібні цивільні справи щодо права власності, спадкування тощо. В таких судах розглядалися справи, якщо обидві сторони були вільними представниками громади. Саме в цьому полягала особливість правового статусу «людей» або «смердів». Якщо ж однією зі сторін ставали знатні люди, то це ставало вже компетенцією князівських судів [10, с. 278–279].

Церковному суду підпорядковувалося усе духовенство, себто особливостями правового статусу духовництва в цивільних справах поставало у їх підсудності церковним судам. До підсудності церковним судам належали також родини духовенства, церковна прислуга, утриманці церкви. Водночас, до відання церковного суду належали усі церковні справи, хто сповідував православну віру, а це був значний обсяг суспільних відносин, що складають предмет цивільних справ: сімейно-шлюбні відносини, питання спадщини. Відповідно до джерел права Русі, учасників цивільного процесу в церковних судах також можна поділити на наступні групи

у разі, якщо вони судилися виключно між собою: 1) всі особи духовного сану в усіх справах; 2) світські особи, миряни, що в силу свого відношення до церкви, прирівнювались до «церковних людей» (їх у свою чергу дослідники поділяли на а) представники нижчого кліру, що працюють на користь церкви; б) особи, позбавлені засобів до існування через свої фізичні вади – втрата годувальника, різного роду каліцтва (сліпі, криві, жебраки, вдовиці, що живуть милостинею тощо), тобто ті особи, які так чи інакше пов'язані з церквою і церковною доброчинністю; в) різні групи населення над якими церква встановлювала патронат (ізгої, прикладники, задушні люди, прощеники); 3) населення, що проживало на землях, які належали церкві в справах між собою. Все населення, що проживало на землях, які належали церкві, звільнялось від світської підсудності тільки стосовно справ, що виникали між ними. Нагадаємо, поруч з світськими феодалами, церква мала величезні обсяги земель і виступала потужним землевласником. У разі, якщо учасниками процесу були представники перерахованих вище категорій та інші верстви населення, то відповідно до великокнязівських церковних статутів цивільний процес відбувався у так званих «смісних» або «вобщїх» церковно-світських судах [5, с. 12, 19].

У вотчинних судах серед особливостей виступає той факт, що феодал судив лише тих, хто мешкав на його землях і був феодално залежним. Щодо кримінальних правопорушень учасником процесу міг бути закуп або холоп. Якщо закуп мав правосуб'єктність щодо своєї власності, а суб'єктами права власності не могли виступати челядь і холопи [1, с. 391–392]. Відповідно челядь і холопи в порядку цивільного процесу були позбавлені прав вирішувати майнові суперечки, на відміну від закупів і рядовичів. Взагалі, чимало історичних джерел вказують на те, що челядь могли використовувати в якості подарунку, бартеру або еквівалентом вартості (у Повісті минулих літ згадуються подарунки князів або опис барів та певних ресурсів, серед яких часто фігурує й челядь) [3, с. 93–95] й, відповідно, вони не мали жодної правосуб'єктності, в тому числі брати участь у цивільному процесі.

За часів Русі особливості були й щодо деяких прав і можливостей осіб бути іншими учасниками справи. Наприклад, серед свідків на процесі вирізняли «видоки» і «послухи». У справах про правопорушення видоками вважались свідки злочину. А у цивільних справах так звані послухами за деякими джерелами могли бути добровільні свідки якоїсь угоди. Так, наприклад, на графіті «Софії Київської» є запис про фактично перший відомий нам договір купівлі-продажі землі, а саме, що місяця січня, 30 числа на день пам'яті святого Іполіта княгиня торгувала землі княгині Баянної перед святою Софією, перед попами; перед «послухами» вона купила всю

землю, заплативши за неї 70 гривень соболинних» [7, с. 9–10]. На основі цієї історичної пам'ятки В. Попелюшко робить висновок, що послухами були свідки угоди, відповідно свідками на суді, які запрошувала конкретна сторона, через це до них згідно тогочасних правових джерел ставилися додаткові вимоги, а саме те, що послухами могли бути лише вільні люди (стаття 85 Руської Правди [7, с. 10]. Челядь та холопи послухами бути не могли, а напівзалежне населення, наприклад, закупи, могли такими бути в окремих випадках, так, в ст. 66 Руської Правди просторової редакції вказується: «А послушества на холопа не складають; но оже не будеть свободнаго, но по нужи сложити на боярска тивуна, а на инех не складивати; а в мале тяже по нужи възложити на закупа» [4, с. 376]. Тобто у дрібних справах за відсутності вільних людей у вигляді послухів можна було в якості свідка брати напівзалежного закупа.

Також уваги заслуговує гендерне питання в тогочасному судочинстві. На відміну від західної Європи, на Русі становище жінки було традиційно за тогочасним правом високим (звісно, у порівнянні). За римським або германським правом жінка, дружина та мати потребували опікуна і не були правосуб'єктами. А на українських землях жінка за життя чоловіка володіла своїм окремим майном, яке у разі смерті чоловіка не входило до спільної спадщини, жінка могла стати повноправною головою родини у випадку, якщо стала вдовою [11, с. 172]. Після одруження жінка не перебувала під опікою чоловіка, могла також стати ініціатором справи про розлучення, хоча тут усе ж прав у чоловіка було більше (у разі виявлення факту зради чоловіка не обов'язково це тягнуло за собою розлучення тощо). Також жінка виступала повноправним суб'єктом майнових відносин. Жінки мали право здійснювати правочини щодо майна, укладати угоди, жінка мала право скласти (згаданий вище факт щодо графіті на Софії Київській). Відповідно, якщо жінка могла укладати договори, здійснювати правочини купівлі-продажу, дарування або застави, а також складати заповіт, отримати спадщину, вони могла брати участь й в цивільному процесі в якості сторони. Наприклад, якщо діти жорстоко поводитися із вдовою, яка опікувалася майном і господарством доки не стануть діти повнолітніми, вона могла залишити їх без спадщини (стаття 106 Руської правди просторової редакції) [2]. Зауважимо, що, скоріш за все, такими привілеями користувалися здебільшого жінки знатного походження.

Висновки. Таким чином, з урахуванням викладеного можна дійти наступних висновків:

1) особливості участі особи в цивільному процесі за часів Русі залежало від багатьох факторів, головним з яких була приналежність до певної верстви населення. Це визначалося специфікою станового нерівноправного феодаль-

ного суспільства, де люди ділилися на привілейовані та непривілейовані верстви населення. Найбільшими правами володіли так звані феодала, серед них на вершині заходилися князі та військова еліта, місцеві аристократи-феодала;

2) великий вплив на судоустрій та судочинство чинила релігія та християнська церква. Церква мала свої суди, де в тому числі розглядалися цивільні справи і особливістю було те, що учасниками цивільних справ в церковних судах мали бути православної віри, належати до церковної ієрархії або знаходитися у церкві під опікою;

3) учасниками справи у вервних або громадських судах мали право лише вільні представники певної громади, у разі, якщо у справі стороною були представники знаті, іншої громади та інших верств населення то справа відбувалася у так званих князівських судах. Суд феодала на своїх землях відбувався лише для залежних від конкретного феодала осіб;

4) деякі верстви населення, які були напівзалежними, як закупи і рядовичі, мали обмежену правосуб'єктність, що стосувалося й участі в цивільних справах;

5) деякі верстви населення, які мали статус рабів, челядь і холопи, не мали прав брати участь у судовому цивільному процесі у вигляді сторони, оскільки вони не володіли суб'єктністю щодо майнових правовідносин, а багато джерел вказують, що їх часто розглядали як майно;

6) правове і соціальне становище в суспільстві впливало й на можливість бути в цивільному процесі так званим іншим учасником. Наприклад, свідком, «послухом», мала право бути лише вільна людина;

7) особливістю у порівнянні з західною Європою тогочасною є правовий статус жінки в суспільстві Русі. Жінка мала правосуб'єктність, могла брати участь у справах щодо спадку тощо. Натомість жінки у західній Європі були безправними і не могли бути стороною в суді без опікуна.

Список використаних джерел:

1. Бойко І.Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 391–396.
2. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
3. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 288 с.
4. Крушинський С. Історія становлення інституту подання доказів у кримінальному судочинстві України до судової реформи 1864 року. *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 2011. №53. С. 375–382.
5. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 22 с.
6. Марчук Р.П., Шебуренков О.О. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 105–110.
7. Попелюшко В.О. Люди, видики, мужі, послухи у древньому судовому процесі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. №1(21). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20rvospu.pdf>
8. Прут Ю.А. Процесуальний статус інших учасників цивільного процесу та їх функції в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. С. 376–378.
9. Резникова М.О. Щодо класифікації осіб, які беруть участь у справі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2012. Вип. 3. С. 110–117.
10. Русакова І.Г. Історія становлення судової влади в Київській Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 12(1). С. 278–281.
11. Тімашов В.О. Формування й закріплення інституцій прав і свобод людини в Україні (VI–XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4. С. 170–175.
12. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>